

Bregnet kirkegård

Kirkegårdsvandring 6. maj 2019

Vilfred Friborg Hansen

Mødested: kirken. Måske den tredje kirke på stedet, opført under Kaløs lensmand Otte Rosenkrantz omkring 1470. Gotisk. Tårn og våbenhus lidt senere. Tårnet oprindeligt et styltetårn, men senere fyldt ud, tårnrummet nu i et med skibet, orglet står der.

Første kirke: Valfartskirke af træ i forbindelse med Tobias kilde i skoven i umiddelbar nærhed?

Anden kirke: Romansk kirke fra 1100-tallet, døbefonten og kirkeklokken eneste efterladenskaber, dog måske sten fra den romanske kirke i nuværende fundament. Kirkeklokken en af landets ældste, revnede i 1898, derefter sendt til Nationalmuseet. Ny klokke skænket af Jenisch samme år.

1. stop: de tre gamle gravsten syd for kirken. De to er fra den tid, hvor man måtte begrave i selve kirken, gravstenene lå i kirkegulvet og blev betrådt, så de ofte til sidst var ulæselige.

Men her er **den midterste sten** godt nok lavet i den gamle stil, i norsk marmor, men hører til en periode efter 1805, hvor begravelser i kirken var blevet forbudt. Stenen er over Jens Jørgensen (1754-1829) fra Følle, der var forpagter på Rosenholm, men overtog Thyregården i Følle efter sin far i 1801. Han døde 1829. Hustru Kirstine f. Møller. Det var deres søn P. Chr. Jørgensen, der købte Bangsgården i Følle og lagde den sammen med sin egen og byggede det store flotte stuehus, der står endnu. Han var gift med Thorsager-præsten Budtz's datter Johanne, der døde i en tidlig alder, hvorefter Jørgensen opkaldte sin nye store gård efter hende: "Hannesminde". Han giftede sig i øvrigt bagefter med Hannes yngre søster, og var en driftig mand, der også en overgang var medlem af landstinget.

2. stop: den gamle middelalderkirkegård og den moderne "skulpturkirkegård". Her tæt på kirken lå den gamle middelalderkirkegård, i græs med enkeltstående kors eller gravsten, som det bl. a. kan ses ved Rolsø kapel.

Den gamle kirkegård udvidedes mod vest sidst i 1800-tallet, og Jenischerne på Kalø lod i den forbindelse, og i forbindelse med en gennemgribende restaurering af kirken ved kgl. bygningsinspektør Walther i 1872, kapellet yderst mod vest opføre, jf. Jenischernes våben på kapellets østgavl.

I 1930'erne fulgte den anden udvidelse, nu mod øst, ud i skovfogedstedets abildgård / æblehave, hvorfor udvidelsen har fået dette navn. Digerne omkring den gamle kirkegård både mod øst og vest blev sløjfet for at skabe sammenhæng – nu er planen at genskabe dem og derved markere de forskellige stadier i kirkegårdens tilblivelse.

I 1959 blev det besluttet at standse for begravelser i den gamle middelalderkirkegård – kun hvis man har forbindelser til de gamle grave på stedet, kan man stadigvæk blive begravet her, hvilket der ses et par eksempler på. Desuden er Følle Mølle-familien Bischoffs gravsten yderst mod nordmuren bevaret. Første

generation Bischoff overtog forpagtningen af Følle Mølle i 1860. Claus August Bischoff overlod forpagtningen til sønnen Edvard Herman Bischoff, der havde det gamle møllerpar boende på aftægt. Han afstod selv forpagtningen i 1919. En søster Augusta drev modebutik i Rønde, men flyttede senere til Aalborg, hvor en datter var lærer.

Den gamle kirkegård blev erstattet med en meget speciel type kirkegård, efter ide af landskabsarkitekt Eivind Wad-Sørensen, der i en periode var medlem af menighedsrådet, og hvis arkitektfirma i øvrigt havde specialiseret sig i kirkegårde.

Ideen er at skabe associationer til de gamle græskirkegårde ("Datidens kirkegårde var simple og græsklædte. Et gravsted markeredes af en jordtue, og på jorden over graven blev lagt eller sat en sten eller et kors") og græsklædte oldtidsgravhøje, og tilstensætninger og bautasten fra oldtiden. Der er underliggende en gravplan med plads til såvel urne- som kistebegravelser. Man kan – hvis ønsket - få sit navn indhugget i en af stenenes østside. I så fald køber man en sten – stenene ejes af De Danske Stenhuggerier, afdeling i Grenaa. Stenene er af bornholmsk granit, type "Blå Rønne". Der kan indhugges flere navne på hver sten, typisk ægtefælle og børn.

3. stop: Jens Dinesens grav. En imponerende gravsten og en ikke mindre imponerende gravskrift. Men Dinesen var heller ikke hvem som helst: han stammede fra Rørbech Hougaard i Himmerland, havde tjent godt som forpagter på Rosenholm, kom derefter som endnu ganske ung som forpagter for birkedommer Morten Leemeier til Kalø, og købte i 1816 selv Rolsøgaard. Men han omkom ved en tragisk drukneulykke på vigen, blot 37 år gammel, muligvis på en tur fra Kalø til sin nye besiddelse ude på Mols. Tragedien vakte stor opsigt, og familien Leemeier på Kalø lod det meget specielle gravminde opsætte. Dinesens svoger Niels Poulsen overtog Dinesens forpligtelser, både som forpagter på Kalø og ejer af Rolsøgaard. Poulsen-slægten på Rolsøgaard blev fremtrædende i egnens liv, især kendt som studehandlere og –opdrættere. Læs Folk og Liv 2016 om Rolsøgaards historie.

4. stop: Knud Andersens grav. En lige så imponerende og speciel gravsten. Knud Andersen var murermester og opførte en række bygninger i det nye Rønde, der opstod omkring den nye Aarhus-Grenaa landevej i 1855. Knud Andersen kom til Rønde fra Ødum i 1857 og boede først i skovfogedstedet "Kirkehuset" lige nordøst for kirken. Han havde klart nok set de nye muligheder i Rønde efter etableringen af den nye landevej, den nuværende Hovedgade. Han opførte "det lange hus" øst for det nuværende Otto Sørensen (nedrevet sidst i 1960'erne for at give plads til parkeringspladsen, sidste del var den østlige, Per Høsts hus, der blev nedrevet i 2009 for at give plads til en udvidelse af Meny). Knud Andersens sønner Søren og Niels Knudsen var også murere og opførte det imponerende City-hus, der har plads til to familier i det helt symmetrisk opbyggede hus i gammel renæssance- og barokstil over for Otto Sørensen. Søren Knudsen købte i 1890'erne Hvitvedgaard og drev den frem til et mønsterbrug, mens Niels Knudsen fortsatte som murermester med bolig i City-huset (navnet senere, da der var systue i huset).

City-huset skulle vise, hvad Andersen-familien formåede. Det samme skal gravstenen over de to brødres far. Opført i cement fra brødrenes eget cementstøberi, der lå i gården bag City-huset. En "levende" reklame for murerfirmaet.

5. stop: kirkegårdsdiget mod syd – med kik over den samlede kirkegård. Æblehaven mod øst fra 1930'erne, hvorefter fulgte udvidelser mod syd, bag det bevarede kirkegårdsdige. Urnekirkegården i cirkler fra 1950'erne, Tjørnehaven øst for den, endnu en urnekirkegård "Græshaven" ind mod Ringelmoseskoven. Også urnekirkegård langs kirkedigets nordside, mellem de to Olsen-gravsteder, med skulptursten, men her mindre. Også urnekirkegård i skrænten langs digets sydside: "de ukendtes grav", jf. senere. Ligbrænding blev tilladt i 1891, men var uden tilladelse så småt begyndt i byerne i 1870'erne.

Der har været planer om at udvide med en skovkirkegård på den anden side kirkegårdsdiget mod øst, hvor der nu er materielplads. Området her er ikke fredet og ville være et oplagt sted for en sådan kirkegård. Der er da også stadigvæk folk, der arbejder for at skabe en skovkirkegård her, men planen blev i første omgang standset af provsten med henvisning til en skovkirkegård ved Ådalen.

Næste udvidelse bliver formodentlig en Lavendelhavn med urnebegravelser vest for de to runde kirkegårde. Derefter vil alle udvidelser ske mod syd.

Bemærk **lapidariet** langs digets sydside mod øst. Dets fremtid er i fare. Men her er bevaret de gravsten, der repræsenterer kulturhistoriske værdier, enten på grund af deres udseende eller oftere på grund af de personer, de er gravsten over. Bl. a. læge Peter Johs. Liisberg, ansat i læge Krohns "privathospital", og hans kone fru Liisberg, der oprettede sanatoriet i Skovriderstedet, samt fru Wassilevski og hendes datter Maria, der hjalp på stedet og blev kendte personer i gadebilledet, initiativtagere til flere indre-missionske foretagender som bazar, syskole og søndagsskole.

6. stop: stenkors over "de ukendtes grav", skabt af Oluf Rønne, hvis grav er lige syd for koret. Poleringen skal skabe associationer til himlens drivende skyer, "trække himlen ned på jorden".

En udvidelse af urnekirkegården er godt på vej mod vest: "Lavendelhaven", og i det nordvestlige hjørne af udvidelsen står en sort "bænk" med QR-koder, så man kan høre historier af Merete Pryds Helle på sin telefon. Led i et EU-projekt, som regionen har fået støtte til. Andre bænke står i Skanderborg og Hammel. Meningen var oprindelig, at historierne skulle gå i gang automatisk, når man satte sig på bænken, men det har man ikke kunnet få til at virke. Den oprindelige plan var en placering ved diget lige ud for skovfogedboligen, hvorfra udsigten mod slotsruinen er bedst, men det fandtes forstyrrende i forhold til omgivelserne.

7. stop: Hansen-Hauges grav. Hansen-Hauge var forstander på Rønne Højskole fra 1941 i besættelsestiden og derefter til sin pludselige død i 1951. Han oplevede, at tyskerne beslaglagde højskolen i 1944, hvorefter den blev drevet videre på Kaløvig Badehotel, det nuværende Kaløvig Kursuscenter. Hansen-Hauge forbød tyskerne at flage med naziflaget fra højskolens flagstang – og slap godt fra det. Det endte med, at den tyske kommandant erklærede: "jeg respekterer Dem!"

Højskolen har været en væsentlig faktor i Rønnes udvikling, så derfor følger vi senere op med et stop ved andre kendte højskoleforstandere.

8. stop: Olsen-familiens gravsted. Familien Olsen blev ansat af Jenisch-familien til at bestyre Kalø, efter at den havde købt godset i 1824. Kalø var på det tidspunkt fuldstændig nedslidt og til salg for den manglende skattebetaling på 80.000 rigsdaler. Den første Olsen på stedet var den unge Adolph Olsen, der ikke alene bragte Kalø på fode, men også gjorde det til et mønsterbrug. Efter hans død i 1863 fulgte sønnen Carl Olsen. Da Jenischerne ikke ofte kom på Kalø i det tidlige 1800-tal, blev det Olsen-familien, der lokalt repræsenterede godset. Familien var på Jenischernes vegne med til at forhindre spolering af "Kalø-landskabet" ved at forhindre byudvikling og jernbaneanlæg ind over godsets jorder, til gengæld støttede de dampskibsfarten fra Nappedam, dog uden tilhørende byudvikling som det kendes ved den anden betydelige anløbsbro i vigen, Knebelbro.

Efter Carl Olsens død i 1892 fulgte en brodersøn, Engelbrekt Olsen, der gik på pension i 1924, og hvis familiegravsted vi skal se senere. Den følgende godsinspektør blev Folmer Lüttichau fra Rohden ved Vejle. Han blev gift i Bregnet kirke i 1937 med Ingeborg Carl fra Møllerup, men er ikke begravet i Bregnet.

Kalø var i endnu højere grad end højskolen med til at bestemme udviklingen på Røndeegnen. Derfor meget passende, at Olsen-familiens gravsteder er med i vandringen.

Adolph Olsens datter Christiane blev gift med amtsvejinspektør Adolf August Meyer, og parret forpagtede Skovriderstedet. En datter Vilhelmine Cecilie blev gift med reservelæge Peter Johs. Liisberg, der var ansat hos læge Krohn. Efter hendes mands alt for tidlige død oprettede hun sanatoriet på Skovriderstedet. Både hr. og fru Liisbergs gravsten ses i lapidariet.

9. stop: Kristen Herskinds grav. Et markant gravminde over en markant mand. Kristen Herskind var den indre-missionske Rønde Højskoles første forstander fra 1897 og blev et koryfæ for hele den indre-missionske vækkelse på egnen. En indre-missionsk kreds lejede den tidligere grundtvigianske højskoles bygninger og oprettede i dem "De Helliges Højskole på Djursland og Mols". Efter fem år købte Kristen Herskind skolen, der herefter lød det mere mundrette navn Rønde Højskole. 1914 begyndte han præliminær-undervisning på højskolen, og i 1917 udvidede han med et artium-kursus, d. v. s. studentereksamen, og oprettede "Indre Missions Artiums- og Præliminærkursus i Rønde", fra 1918 i en ny og imponerende hovedbygning. Året efter koncentrerede Herskind sig om den nye skole og overlod højskolen til sin bror, Ingemann Herskind, der siden 1901 havde været landbrugslærer på højskolen og passet den, når Herskind var afsted på sine mange agitationsrejser. Den nye skole kaldtes i folkemunde "Rønde Kursus" og er identisk med det nuværende Rønde Gymnasium. Her var Herskind forstander til 1946, de sidste ti år med sin svigersøn Johs. Mygind som medforstander. Mygind overtog skolen efter Herskinds død i 1946.

Vi bevæger os nu ind i den udvidelse af kirkegården, der skete sidst i 1800-tallet. Derfor støder vi typisk på sognets betydningsfulde mænd og kvinder fra sidst i 1800-tallet og først i 1900-tallet, suppleret med senere begravelser af personer med tilknytning til de først begravede.

10. stop: bogtrykker Bredahls grav. Adresseavisen er oprettet i 1898 af førstelærer Thøger Jensen i Følle. Avisen fik eget trykkeri i 1906, og bogtrykker Ludvig Bredahl overtog avisen med trykkeri året efter. 1910 flyttede han avisen med trykkeri til Rønde, først til baghuset til købmand Kjerrumgaard, snart efter til nabohuset, det hus, der i dag er Danmissions genbrugsbutik.

Efter Bredahls død i 1953 førte enken Astrid Bredahl virksomheden videre, men forpagtede den i 1962 til medarbejderen Aage Sørensen, der snart efter købte den. Han flyttede i 1964 avis og trykkeri til den store hvide villa på toppen af byen, som han købte af landboforeningen. Adresseavisen har betydet meget for egnen, og Bredahl var en betydningsfuld person, der også havde sæde i sognerådet og spillede en ledende rolle blandt byens handlende.

11. stop: Jef Tanges grav. Endnu en højskoleforstander. Tange var forstander fra 1951 og skabte de berømte religiøse egnsspil, der blev kendt over hele landet, og som folk valfartede til i busser fra hele Jylland. Skolen udvidedes med en stor forlængelse mod øst i 1960. Jenny og Jef Tange trak sig tilbage som forstanderpar i 1969.

12. stop: Ingemann Herskinds grav. Ingemann Herskind overtog højskolen efter sin bror i 1919. Han oplevede krisen i 1930'erne, der kom til at betyde et fallit af skolen på grund af svigtende elevtal under krisen. Ingemann Herskind var oprindeligt landbrugslærer på skolen, en del af Rønde Nord-jorden hørte under højskolen, hvor landbruget spillede en væsentlig rolle. Ingemann Herskind faldt om, ramt af et hjerteslag, på skolens trappe i 1933. O. P. Madsen fulgte som forstander til 1941.

13. stop: Johs. Raahauges grav. Røndes første læge Krohn, der blev ansat af Kalø i 1865 og fik til huse i det store hvide hus på hjørnet af hovedgaden og Molsvej (årstallet står med romertal på gavlen), blev Indre Missions leder i Rønde. Men det var ikke alle, der ønskede at blive behandlet af en missionsmand, skellene var jo skarpe i de tider. Derfor slog Raahauge sig ned i byen med en konkurrerende ikke-missionsk lægepraksis. Som det ses på gravstenen døde han dog i en meget ung alder, men hans praksis blev ført videre med lægerne Quortrup, fra 1933 Hans Steffensen, fra 1964 Tage Plougmann, fra 1992 Carl-Heine Vogt.

I Krohns praksis fulgte lægerne Johansen, fra 1905 O. K. Albeck, der byggede den store hvide villa på toppen af Rønde (senere kaldt "Adresseavis-villaen"), fra 1917 H. V. Jensen, der flyttede sin praksis til Egelund. Fra 1953 den tidligere læge Albecks søn Oluf Albeck, senere Kilde og Skottun, nu Gregers Ulrich og Bo Stork. 1978 oprettedes lægehuset Egelund sammen med Røndes nye tredje lægepraksis ved Dan Buus, hvis praksis gik videre til Claus Tidemand-Dahl i 1993.

Som tidligere omtalt var Peter Johs. Liisberg, gift med amtsvejinspektør Meyers datter Vilhelmine Cecilie, ansat som reservelæge hos Krohn. Krohn oprettede et slags sygehus, da det var praktisk at have patienter langvejs fra, liggende i senge på stedet, frem for at Krohn skulle bruge timevis på at besøge de syge patienter måske langt ude på Mols. Liisberg døde som 37-årig i 1893, hvorefter fru Liisberg vendte tilbage til sin far på Skovriderstedet og efter hans død i 1899 selv forpagtede stedet og oprettede sanatoriet her. Her optoges især tidligere tuberkulosepatienter på rekreation – enkelte af dem som fru og frk Wassilevski blev boende på stedet.

Fru Liisberg gik på pension som 73-årig i 1928 og flyttede til Enghuset ved Følle Mølle sammen med fru Wassilevski og dennes datter Maria. Fru Castenskjold, en tidligere patient på Skovriderstedet, overtog forpagtningen til 1947, men opgav tilsyneladende sanatoriet.

14. stop: mejeribestyrer Lund Sørensens grav. Mejeriet var endnu en betydningsfuld virksomhed i Rønde, og mejeribestyreren og i en periode også førstemejeristen Hillers var betydningsfulde folk i sognet.

15. stop: landbrugskonsulent Nørgaards grav. Kalø-Knebelvig Landboforening ejede den store hvide bygning på toppen af Rønde, senere Adresseavisen, fra 1937 til 1964. Her residerede Nørgaard på førstesalen, og her holdtes der landbrugsskole for egnens unge landmænd og husholdningsskole for pigerne. Den tidligere lægekonsultation blev indrettet til kontor for egnens landmænd.

Stueetagen blev beslaglagt af tyskerne under krigen, og derfor etableredes adskillelse mellem stueetage og førstesal, så familien Nørgaard kunne leve ugenert videre på førstesalen. Da Nørgaard døde tidligt, blev virksomheden overtaget af konsulent C. Mumm. Huset solgt til bogtrykker Aage Sørensen, Adresseavisen, i 1964.

16. stop: dyrlæge Buemanns grav. Dyrslægen var endnu en betydningsfuld mand på egnen. Buemann boede på det vestre hjørne af hovedgaden og Molsvej og var årsag til, at gadenumrene på Molsvej er "omvendte" med ulige numre til højre og lige til venstre, for Buemann insisterede på at få nr. 1. Bemærk en sammenhæng til den næste store dyrlæge i byen, Hyldgaard, der boede på Lillerupvej og ejede det areal, hvor nu Skovparken ligger. Buemanns datter blev gift med dyrlæge Hyldgaard, der overtog Buemanns praksis.

Man morede sig i Rønde i nogle år over at have en dyrlæge, der hed Buemann, en elektriker, der hed Strøm, en slagter, der hed Krogh, og en skrædder, der hed Stoffregen.

17. stop – det sidste: Engelbrekt Olsens familiegravsted. Dermed er vi tilbage på Kalø. Da Olsen stoppede i 1924 var det stadigvæk Kalø, der dikterede udviklingen i Rønne og omegn. Han hed i øvrigt vist Engelbert, men skrev sig selv Engelbrekt, se "Engelbert" på flere af slægtens sten. Han afløstes 1924 som godsinspektør af Folmer Lüttichau på Rohden, der kom til at opleve konfiskationen af Kalø efter besættelsen.

Lige som ved det første Olsen-gravsted har stenene givetvis oprindeligt stået i et egentlig familiegravsted – her er de formodentlig blot samlet for at bevare stenene.

Bemærk skulpturkirkegården med mindre sten øst for gravstedet.

Litteratur

Pjece om Bregnet kirke

Helhedsplan over Bregnet kirkegård

Samtaler med Eivind Wad-Sørensen

Jørgen Rasmussen: Thorsager rundkirke gennem 800 år, Thorsager menighedsråd 2000

Figur 1. Olsen familiens gravsted. Foto VFH 2014.

Figur 2. Forstander Kristen Herskinds gravsted.